

Відповідальність за співучасть

у вчиненні умисного вбивства: історико-правовий аспект

Б. О. Чупринський

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і процесу Волинського національного університету імені Лесі Українки

У статті досліджуються особливості формування і розвитку інституту співучасті в скоєнні умисного вбивства у вітчизняному кримінальному праві. Аналізуються історичні та сучасні правові документи.

Ключові слова: умисне вбивство, співучасть, інститут співучасті у вбивстві.

В статье исследуются особенности формирования и развития института соучастия в совершении умышленного убийства в отечественном криминальном праве. Анализируются исторические и современные правовые документы.

Ключевые слова: умышленное убийство, соучастие, институт соучастия в убийстве.

In the article the peculiarities of the formation and the development of the institution of complicity in an premeditated murder in domestic criminal law have been investigated. The historical and modern legal documents have been analyzed.

Keywords: premeditated murder, complicity, the institute of complicity in murder.

Конституція України (ст. 3) проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Злочини, які посягають на життя і здоров'я особи, визнаються одними з найнебезпечніших. Аналіз сучасної структури й динаміки вбивств свідчить, що значна частка цих злочинів є умисними та вчиняються при спільній участі в них кількох осіб. Груповий і, тим більше, організований характер убивств зумовлює особливості їх підготовки, вчинення, приховування наслідків, істотно підвищує загрози для життя людини як найціннішого об'єкта кримінально-правової охорони, утруднює розкриття й розслідування цих злочинів. Прогаляни в чинному законодавстві про кримінальну відповідальність щодо співучасті в умисному вбивстві призводять до неточного чи неповного розуміння особливостей вказаних злочинів у слідчій та судовій практиці.

Окремі питання співучасті у вчиненні конкретних злочинів, зокрема й співучасті у вбивстві, розглядали у своїх роботах Л. А. Андреева, С. В. Бородин, М. І. Загородников, Є. А. Логінов, А. М. Красіков, О. М. Попов та ін.

Метою нашої статті є розкриття генезису інституту співучасті у вчиненні умисного вбивства у вітчизняному кримінальному праві через проведення історико-правового аналізу проблеми. Аналіз історичного матеріалу дозволить виявити специфічні ознаки для характеристики поняття «співучасть» у вітчизняному законодавстві.

Як показало дослідження, започаткування кримінально-правових понять «злочин» та «покарання» спостерігається у нормах звичаєвого давньоруського права, що знайшли своє відобра-

ження у перших правових пам'ятках X ст., таких, як договори Олега (911 р.) та Ігоря (944 р.) з греками. Аналіз цих документів дає змогу зробити висновок, що ці договори, не маючи кримінально-правової спрямованості загалом, уже передбачали посягання на життя як об'єкт кримінально-правової охорони.

Так, вбивство, як злочин, вперше згадується у договорі князя Олега з греками 911 р. в ст. 4: «Если кто-либо убьет (кого-либо) — русский христианина или христианин русского, пусть умрет на месте совершения убийства» [6, с. 194].

Відповідальність за вбивство передбачалася і у ст. 13 договору 944 р.: «Если же убьет христианин русского или русский христианина, и будет схвачен убийца родичами (убитого), то да будет он убит» [9, с. 25].

Пізніше система правових норм Київської Русі почала називатися «Руська правда», яка є основною пам'яткою даного періоду. У ній була здійснена перша спроба розмежувати умисні та необережні злочинні діяння. Так, у деяких статтях (ст. ст. 18, 19 Академічного списку та ст. ст. 4, 5 Троїцького списку) йдеться про вбивство під час розбою та про вбивство «на пиру». Особи нерідко брали участь у бійці, яка закінчувалась вбивством в результаті необережного удару. Таке вбивство передбачало більш легке покарання, ніж вбивство під час розбою, яке розглядалось як особливо небезпечна форма вбивства. Загалом, як показує аналіз історичного матеріалу, вбивство розглядалось як одне з найбільш тяжких злочинів із усіх злочинів, що посягають на життя особи. Про це йдеться в десяти статтях «Короткої правди» (ст. ст. 1, 19-27). Так, у ст. 1 подано: «Убьет муж(ъ) мужа, то мститъ бра-

ту брата, или сынови отца, либо отцю сына, или брату чаду, либо сестрину сынови... » [5, с. 24].

У низці статей «Просторової правди» (ст. ст. 1-7, 11-17) також йдеться про різні види вбивств. Стаття 1 встановлює: «Лже убиеть мужа, то мстити брату брата, либо отцю ли сыну, либо брату чадо ли братню сынови» [6, с. 21-22].

Отже, вбивство визначалось як спричинення смерті іншій особі умисно чи з необережності, а питання відповідальності за вбивство розв'язувалось, переважно, за принципом кровної помсти. У всіх випадках кримінальне переслідування співучасників не тільки не індивідуалізувалось, а й відповідало визначеному виду покарання, встановленому за конкретний злочин, вчинений одноосібно.

Коротка редакція «Руської правди» (ст. 31) свідчить, що тоді вже знали про співучасть, про підвищену суспільну небезпеку злочину, вчиненого групою осіб, і карали такий злочин найбільш суворо.

Можна зробити висновок, що за часів «Руської правди» (приблизно XIII ст.) відбулося започаткування інституту співучасті в злочині. При цьому вже «Руська правда» фіксувала два надзвичайно важливих положення: вчинене діяння цілковито ставилось у вину всім співучасникам злочину незалежно від тієї ролі, яку виконував кожний із співучасників; на законодавчому рівні було передбачено однакову відповідальність усіх співучасників злочину.

Не менш важливою пам'яткою слов'ян був Литовський статут, три редакції якого (1529, 1566, 1588 рр.) нам відомі.

Відповідно до Статуту 1588 року, покарання визначалось залежно від ступеня участі особи в злочині. Цікаво, що Литовський статут є першим збір-

ником кримінально-правових норм, в якому систематизовані форми співучасті та види співучасників. Розрізнялась проста співучасть, за якої всі співучасники були виконавцями злочину, і складна співучасть, у якій одна особа діяла як підбурювач, інша — як виконавець, третя — як співучасник. Співучасниками вважались особи, які допомагали злочинцям порадами чи кіньми, зброєю, людьми чи грошима. Нараховувалось декілька видів підбурювання. Кримінальну відповідальність разом з убивцями ніс і той, «з направи чыее» було скоєно злочин (ст. 17 глави XI Литовського статуту III редакції). Підбурювачем визнавався і феодал, який підмовив підлеглих людей на злочин. Підбурювач психічно хворих (неосудних) осіб розглядався як безпосередній виконавець злочину. Литовський статут також виокремлював декілька видів пособництва. Так, «помічниками» тут називаються і ті особи, діяльність яких обмежується порадами або діями, що передують злочину та полегшують його вчинення («порадою допомогу до такого злого вчинку оному давав», «навмисне направляючи кого на злий вчинок... допоміг кіньми, зброєю, людьми або грошима») [2, с. 45-46].

Отже, Литовський статут 1588 року став першою збіркою кримінально-правових норм, що систематизувала форми співучасті (просту та складну) та види співучасників, а також виокремила фізичне й інтелектуальне пособництво.

У нормах Соборного уложення 1649 р. помітно ускладнюється система злочинів, посилюється і диференціюється система покарань. До злочинів проти особи відносяться вбивства, що класифікуються як прості і кваліфіковані (вбивство батьків дітьми, вбивство пана рабом). У його тексті вже є пря-

ма вказівка на посилення відповідальності в разі скоєння умисного злочину. Згідно з розділом XXI ст. 69-72 за умисне вбивство передбачалася страта: «А кто убьет с умышления, и сышется про то допрема, что с умышления убил, и такова убицу самого казнить смертиго» [8, с. 15].

Як стверджують дослідники, інститут співучасті фактично починає свою історію саме з Соборного уложення 1649 р., у якому не лише визначаються його основні положення, ознаки і види співучасників (підбурювач, пособник і виконавець), але й індивідуалізується відповідальність осіб, які спільно беруть участь у вчиненні злочину [8, с. 7-9]. Так, відповідно до Соборного уложення 1649 р. умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини не вважалось злочином за пом'якшуючих обставин, а для всіх співучасників передбачалася однакова відповідальність, незалежно від виконуваної ролі.

Артикул військовий Петра I встановив принцип відповідальності за спільне вчинення злочинного діяння, а також диференціював види його співучасників. Так, Артикул 161 передбачає співучасть у формі підбурювання до вчинення умисного вбивства з корисливих мотивів, т. зв. вбивства на замовлення.

Наказ 1767 року Катерини II вперше досить чітко розмежував виконавців та інших співучасників, а також визначив різні види покарань для них. «Надобно положить наказания не столь великие сообщникам в беззаконии, которые не суть непосредственными онаго исполнителями, как самим настоящим исполнителем. Когда многие люди согласятся подвергнуть себя опасности всем им общей, то чем более опасность, тем больше они стара-

ются сделать оную равного для всех» [1, с. 85]. Логічним у зв'язку з цим є висновок про те, що законодавець прагнув виділити окремо виконавця злочину шляхом передбачення підвищеного покарання з метою профілактики злочинів. Прогресивність ідей у Наказі, який було складено також під великим впливом Беккаря, загалом відбивала відсторонення від жорстких позицій феодальної юстиції.

Отже, дореволюційне законодавство стосовно інституту співучасті було сформовано за такими основними параметрами. Одним із різновидів злочину проти особи цього періоду було вбивство. Термін «вбивство» в кримінальному праві закріпився в другій половині XIX століття: за «Руською правдою» — це «душегубство», за законодавством 1832 р. — «смертоубийство», проте на законодавчому рівні не давалося поняття «співучасть у вбивстві». Проте аналіз судової практики засвідчив, що до кримінальної відповідальності притягувалися особи за вчинення вбивства «скопом», у складі «шайки» або банди.

За часів дії Уголовного уложення 1903 року організація «шайок» для вчинення злочинів була самостійним злочином і кваліфікуючою ознакою при вчиненні деяких злочинів, зокрема умисного вбивства. До того ж, законодавець точно вказав на кількісний склад «шайки», яка могла складатися не менше, як із трьох суб'єктів злочину.

У літературі з історії радянського кримінального права, на наш погляд, не приділено належної уваги огляду норм, що передбачають відповідальність за вбивство, вчинене у співучасті. Досліджуючи розвиток і становлення поняття «вбивства» у цей час, зосередимося лише на тих нормативно-правових і законодавчих актах, які так

чи інакше регламентували можливість кримінальної відповідальності осіб, які вчинили вбивство у співучасті.

Після Жовтневої революції основним джерелом права при ухваленні судових вироків з кримінальних справ була революційна правосвідомість. Так, у Декреті № 1 «О суде» формально розв'язувалося питання про ставлення до царських кримінальних законів, оскільки можливість їх застосування була під суворим революційним контролем на основі правосвідомості [10, с. 58].

Хоча у цей період норми про співучасть містилися в законі тільки стосовно конкретних злочинів, проте законодавець розтлумачував зміст певних форм співучасті. Радянське кримінальне право ще не знало норм загальної частини. Термін «співучасник» інколи використовувався як поняття, що характеризувало одну з форм участі в злочинній діяльності, тобто співвиконання.

Декрет «О суде» № 3 від 20 липня 1918 р. вказував, що справи про посягання на життя, разом з іншими небезпечними посяганнями на особу, підсудні окружним народним судам і визначав їх як найбільш суспільно небезпечні діяння [7, с. 63].

Декрет ВЦВК «Об изъятиях из общей подсудности в местностях, объявленных на военном положении» від 20 червня 1919 р. передбачав десять складів злочинів, за якими Всеросійська надзвичайна комісія і Губернські надзвичайні комісії мали право на безпосередню розправу, зокрема розстріл. Чотири з них передбачали відповідальність за співучасть у злочині:

— приналежність до контрреволюційної організації і участь у змові проти Радянської влади;

— державна зрада, шпигунство, приховування зрадників, шпигунів;

— участь з контрреволюційних цілей у підпалах і вибухах;

— бандитизм (участь у «шайці», яка утворена для вбивств, розбою та пограбувань, пособництво і приховування такої «шайки»).

У цьому документі йдеться про «шайки», метою діяльності яких були вбивства, розбій і пограбування [7, с. 63]. Проте в літературі і судовій практиці організована група не виділялася із злочинного співтовариства, а визнавалася різновидом останнього. Вважалося, що існування «шайки» полягає у постійному співтоваристві для перетворення членами «шайки» злочинної діяльності на ремесло. Вона характеризувалася «существованием часто особой конструкции с «учредительным собранием», с кодексом законов и обычаев...» [3, с. 69].

Таким чином, в кримінальному законодавстві була закріплена кримінальна відповідальність за вчинення вбивства у складі «шайки», яку більшість авторів розглядає як організовану групу [3, с. 7-8; 4, с. 14].

Систематизовано регулювати питання співучасті почали «Руководящие начала» з кримінального права РРФСР 1919 р., які власне і стали підґрунтям для сучасного інституту співучасті у злочині. В них були вперше нормативно врегульовані й організовані форми співучасті, якими були «шайка, банда, натовп».

Кримінальний кодекс України 1927 року обґрунтовано ввів до кола співучасників, окрім підбурювачів та пособників, виконавців злочину, однак, вчинення умисного вбивства у співучасті цей кодекс не передбачав.

Як показало дослідження, до Кримінального кодексу України 1960 р. (далі — КК) змінами 1996 р. було введено пункт «і», який передбачав відпо-

відальність за умисне вбивство, вчинене за попередньою змовою групою осіб або організованою групою. Однак, не була збережена норма про кримінальну відповідальність за сприяння чи підмову до скоєння самогубства неповнолітньої особи чи особи, свідомо не здатної відповідати за свої дії або керувати ними. За названих обставин таке діяння почало розглядатися як умисне вбивство, вчинене шляхом опосередкованого заподіяння.

Основи кримінального законодавства від 2 липня 1991 р. першими в історії вітчизняного законодавства визначали таку форму співучасті, як організована група (ч. 1 ст. 20 КК). Були також сформульовані й особливості кримінальної відповідальності організатора та інших учасників організованої групи.

Інститут співучасті у злочині регулює випадки вчинення конкретних злочинів об'єднанням зусиль декількох осіб. Сьогодні цьому інституту кримінального права присвячений спеціальний розділ в КК.

Згідно зі статтею 26 КК України, співучастью в злочині визнається умисна спільна участь двох або більше осіб у вчиненні умисного злочину.

Це визначення не потребує уточнення і є загальноприйнятим та може бути застосованим до всіх без винятку умисних злочинів, вчинених у співучасті.

Співучасть у вбивстві розглядається з позиції характеристики складу злочину умисного вбивства, який містить всі об'єктивні та суб'єктивні ознаки, властиві вбивствам, що вчиняються у співучасті. Загальний склад співучасті у вбивстві є синтезом зазначених ознак, що характеризують об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт і суб'єктивну сторону співучасті у вбивстві.

Зокрема, співучасть у злочині є особливим виявленням злочинної діяль-

ності, якщо декілька осіб об'єднують свої зусилля для досягнення суспільно небезпечного наслідку. Таке об'єднання свідчить про більшу небезпеку дій порівняно з діями однієї особи. Підставою для такого висновку є те, що будь-яке об'єднання людей продуктивніше та ефективніше, ніж зусилля однієї людини. Окрім цього, слід враховувати і психологічний чинник — це не просто об'єднання дій, а і взаємна підтримка співучасників та спільний тиск на потерпілого, якщо такий є.

Проте чинне кримінальне законодавство не завжди розглядає спільне вчинення злочину як обставину, що обтяжує покарання, оскільки вказується не сам факт вчинення злочину у співучасті, а тільки одна з форм співучасті (п. 2 ч. 1 ст. 67 КК України). Хоча, на нашу думку, його підвищену небезпеку слід констатувати у всіх випадках.

Стосовно вбивства в межах Особливої частини КК України закон частково враховує співучасть як обставину, що підвищує суспільну небезпеку злочину: п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України передбачає кримінальну відповідальність за вчинення вбивства групою осіб за попередньою змовою.

Як показало дослідження, у кримінально-правовій літературі дотепер немає вичерпного розв'язання питання про види і форми співучасті у злочині. До сьогодні кримінальне законодавство не використовує терміни «вид» та «форма» співучасті: у КК України не йдеться про види і форми співучасті, а відповідна ст. 28 має назву «Вчинення злочину групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою або злочинною організацією».

На нашу думку, питання про форми співучасті потребує подальшого вивчення, зокрема із з'ясуванням видів співучасників, оскільки розв'язання

цього питання може допомогти вивченню тих проблем, які виникають стосовно форм співучасті.

Законодавець у ст. 27 КК України визначає чотири види співучасників: виконавця, організатора, підбурювача і пособника. Такий розподіл співучасників за видами є класифікацією, в основі якої лежить істотна ознака — особливість діяльності особи.

Проведений аналіз форм співучасті дає змогу вказати на те, що законодавче формулювання поняття співучасті є родовим і ґрунтується на загальних рисах вчинення злочину спільними діями декількох осіб. Співучасть у вбивстві можна класифікувати за трьома різними підставами: а) за наявності в діях співучасників попередньої змови — співучасть у вбивстві за попередньою змовою і без попередньої змови; б) за рольовою ознакою — співучасть у вбивстві з розподілом ролей (складна

співучасть) і без розподілу ролей (співвиконання); в) за ступенем зорганізованості співучасників — убивство, вчинене групою осіб без попередньої змови, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою та злочинною організацією.

Отже, проведений історико-правовий аналіз дав можливість встановити, що інститут співучасті в злочині було започатковано за часів «Руської правди» (XIII ст.). Загальні принципи відповідальності за вчинення злочинного діяння в співучасті, а також диференціація співучасників вперше сформульовані в Артикулі військовому Петра I (XVIII ст.). Підґрунтям для формулювання сучасного поняття інституту співучасті у злочині стали Керівні начала з кримінального права РРФСР 1919 р., де вперше зроблена спроба систематизувати і врегулювати питання співучасті.

Список використаної літератури

1. Акты исторические, собранные и изданные Археографической Комиссией / [под ред. М. В. Довнар-Запольского]. – Москва. – 545 с.
2. *Малиновский И.* Учение о преступлении по Литовскому статуту / И. Малиновский. – К. : Типография Императорского Университета св. Владимира, 1894. – 171 с.
3. *Ошеров В. П.* Преступная группа, шайка, банда и сообщество – организация по уголовному кодексу / В. П. Ошеров // Право и жизнь. – 1924. – № 7-8. – 69 с.
4. *Паше-Озерский Н. Н.* Необходимая оборона и крайняя необходимость по советскому уголовному праву / Н. Н. Паше-Озерский. – М. : Госюриздат, 1962. – 184 с.
5. *Пояркин А. С.* Правовые и организационные вопросы расследования убийств, совершаемых по найму / А. С. Пояркин, А. Е. Федюнин // Следователь. – 2001. – № 1. – С. 25-27.
6. Российское законодательство X-XX веков : в 9 т. / под ред. Б. В. Виленского. – М. : Юрид. лит., 1984. – Т. 4. : Гл. XXI. Артикулы 189, 190. – 1984. – 512 с.
7. Собрание законодательства Российской Федерации. – 1998. – № 13. – Ст. 1463. – 1999. – № 14. – Ст. 1664.
8. *Ткачев Н.* Объединения преступников: формы и специфические признаки / Н. Ткачев, М. Миненок // Законность. – 1991. – № 12. – С. 12.
9. *Утевский Б. С.* Практика применения законодательства по борьбе с хищениями социалистического имущества / Б. С. Утевский, З. А. Вышинская. – М. : Госюриздат, 1954. – 151 с.
10. *Шворина Т.* Воинские Артикулы Петра I / Т. Шворина. – М., 1992. – 79 с.